

İNGİLİZ ERKEN DÖNEM ŞİİLİK ÇALIŞMALARI VE THOMAS HERBERT ÖRNEĞİ

İbrahim Babür GÜNDOĞDU

Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul
Doctoral Student, Marmara University Institute of Social Sciences, İstanbul

baburgun@gmail.com

orcid.org/0000-0001-2345-6789

Öz

İngilizler, Oryantalizm alanında önemli çalışmalar ortaya koymuşlardır. Geçmişte İngilizler ilk dönemlerinden itibaren İslamiyet hususunda bilgi birikimleri üst seviyelere ulaştığı halde, Şiilik alanındaki çalışmalar daha geç tarihlerde ortaya çıkmıştır. İngilizlerin Şiilik alanında çalışmalarının hayata geçmesiyle ilginç hususiyetler kendini göstermiştir. Bilgi-siyaset, siyaset-bilgi denklemleri İngilizlerin Orta Doğu coğrafyasındaki etki ve icraatlarında değişmeyen hareket noktası olmuştur. Safevîler döneminden başlayarak, Dünya savaşları sürecinde saha hâkimiyetlerinin arka planında yüksek bilgi birikimi kendini göstermiştir. Ortadoğu bugün bile bu etkiden hala kurtulamamıştır. Şiiliğin Safevîler döneminden itibaren bilgisel tasvirini kapsamlı ve ayrıntılı bir şekilde ele almışlardır. Böylece Batı dünyasının Şiilik algısının oluşması hususunda belirleyici rolü üstlenmişlerdir. Çalışmamızın ana eksenini oluşturan İngiliz erken dönem Şiilik çalışmalarının genelinde göze çarpan hususları naklettikten sonra bu alanda zirve noktaya ulaşmış İngiliz Araştırmacı Thomas Herbert'i incelemeye çalıştık. Herbert, dönemin sokakta, günlük hayatta yaşanan Şia düşüncesini, hayatını bizzat kendi gözlemlerinden aktarması bakımından oldukça önemlidir. Bize aktarmış olduğu bazı adetler ve davranışlar bugün mevcut olmaması bakımından tarihi belge niteliğindedir.

Anahtar Kelimeler: Oryantalizm, İngiltere, Şiilik, Thomas Herbert, Mezheb

EARLY BRITISH STUDIES OF SHİISM: THOMAS HERBERT EXAMPLE

Abstract

The English have made important studies in the field of Orientalism. In the past, the English had reached higher levels of knowledge about Islam from the earliest times, while the Shiite studies were included in later work. The fact that the British were working in the field of Shi'ism had shown some interesting characteristics. Knowledge-politics, politics-knowledge equations have been an unchanging point for British influence and actions in the Middle East geography. Beginning from the Safavid period, in the background of the field wars in the course of the World Wars, a high level of knowledge has shown itself. Even today, the Middle East is still under this influence. . We have tried to examine the British researcher Thomas Herbert, who has reached the summit point of this field, after presenting the spectacular features of the British early Shiism studies. . Herbert is quite unique in terms of the Shia thought of the time, the life on the street and his own observations. Some traditions and behaviors that we have transmitted to us are historical documents in the sense that they do not exist today.

Keywords: Orientalism, England, Shiite, Thomas Herbert, Sect.

Atıf/Cite As: Gündoğdu, İbrahim Babür. "İngiliz Erken Dönem Şiilik Çalışmaları ve Thomas Herbert Örneği". *Kader* 16/2 (Aralık 2018): 484-503.

Summary

During the reign of Queen Elizabeth I in XVIth century, England became a powerful state. In this period, poetry, literature, agriculture, industry and trade reached a fairly high degree. While the British were generally experiencing problems with European countries, their relations with the Turks were often stable. The commercial relations of English with the Levant were rather stagnant. There was hostility between the British and the two prominent Italian republics in commerce, Genoa and Venice. When the English-Spanish relations began to regress, the Queen sought allies against the Spaniards. That being the case, British merchants and diplomats took action to establish a direct relationship with the Ottoman Empire in 16th century. In this context, the first significant step was taken by Anthony Jenkinson, the representative of Moscow Company, by getting some commercial privileges during the period of Suleyman the Magnificent. The first commercial capitulations were given to Britain in 1553. By obtaining these privileges, British traders founded Turkish Company in 1592 (Chief Merchant of all Turkish Company). The Ottoman Empire opened its ports to British. Queen Elizabeth renewed the charter of Turkish Company in 1593 and founded the Levant Company to disperse into the East market. Thus, the most intense relationship between the British and Islam began in the era of Ottoman Empire. Henry Blount, one of the most important travellers of the period, was particularly interested in the religious life and sectarian differences in Islam following the British interests in the Ottoman Empire.

Activities of Shah Ismail in Anatolia and Syria put Ottoman Empire and Mamluks in a difficult situation, thus limiting the power of Ottomans. In this way, the distinctive role of Shah Ismail in foreign policy in the Mediterranean became clear. The British were also interested in Safavids along with Ottoman Empire in the same period. British Rev. John Cartright summarizes this as follows: "The wars between the Turks and Persians were not only long and bloody, but also very productive and profitable for the Christian community. Because these battles have enabled the Christian population to recover and strengthen themselves."

Shah Ismail were called in the eyes of Europe and the British; "The Persian", "The Persian Prince" and "The Sophy", "Grand Sophy". It is understood that the British were not aware of the distinctions between the terms Sunni, Shiite, etc. until a certain period. According to the researcher Gerald Maclean, the British learned the sovereignty of the Shiites in the Persian region almost by chance. In other words, the British were quite late in learning about the religion of Persians. The earliest source of on the topic was about the period of war and the diplomatic relations between the Ottomans and the Persians and these were never the result of an intention to understand the Shiite tradition.

In 1626, Thomas Herbert (d. 1682) was appointed as an ambassador by King Charles I of England for the operations systematically undertaken in the Persian Gulf during the reign of Shah Abbas. During his employment, Herbert wrote "Some Yeares Travels in Africa and Asia, Especially Describing the Famous

Empires of Persia and Industant” and he reached the summit of his career in early Shiite studies of British scholarship.

Thomas Herbert discussed the broader depiction of Shi'ism in detail from the time of the Safavids. Thus, he played a decisive role in the formation of the perception of Shi'ism in the Western world, and his studies became one of the unique studies in the West.

He personally observed daily Shiite traditions on the street. In another chapter of his work, he criticizes the mood change between the Prophet Muhammed and Shah Abbas: “Most of the times in Persia, there is a similarity between the Shah Abbas and the Prophet Muhammed. Which one is more important, the Prophet or the Shah? I want to direct their attention to the question, to whom to pray, to whom to believe in? I want to draw attention to the fact that they have a great contradiction.” Herbert pointed out to the contradictions and perceptions that many people would not dare to testify today.

Herbert observed the general character and transformation of the Ardebil movement in detail. He depicted the process developing under the religious manifestation towards a political status that leads to becoming a state. Roger Savory, an eminent researcher in modern Safavids studies, was also influenced by him. Herbert considers Shah Ismail's movement as a standard revolution in terms of its cause and consequence. In the beginning, Shu'ūbiyya (nationalism) movement served as a very dynamic ideology during the Shah Ismael revolution. When the revolution was over, Shah Ismael abandoned this ideology and headed for a more stable system, just like the other revolutions observed in history.

Herbert attributed the origins of Persian monarchy to Shah Ismail and even further to Cyrus, the King of Persia. When describing the Arabian period, he tells that Caliph Omar was both Caliph and Persian King after the conquest of Persian territory. In other words, he mentioned the Caliph Omar in the historical development of Persian monarchy along with Shah Ismail and King Cyrus.

Herbert interpreted Sheikh Junayd movement rather as a reformist approach an alternative to Islam. After telling the general features of the period that started with Sheikh Junayd and peaked with Shah Ismail, Herbert mentions that this brought about fractions in Islamic traditions. Particularly within the scope of convergence attempts between Christianity and Shi'ite, it can be seen that he preferred using expressions that evoke the incidents of Ali (Ali b. Abu Talib) with Jesus and Husayn's (Husayn b. Abi Ali b. Talib) martyrdom in the tragic massacre at Karbala with the incident attributed to Jesus' crucifixion (Liturgi Drama). Consequently, British preferred Shiism as an alternative to Sunni in the religious dimension for the development of political and commercial relations and adopted the idea of building common idea platforms in the ideological context. Herbert's works also play an important role within the context of British-Shiite, which is one of the most controversial issues today.

Giriş

16. Yüzyılda, Kraliçe Elizabeth (1558-1603) döneminde İngiltere güçlü bir devlet haline geldi. Onun zamanında şiir, edebiyat, tarım ve ticaret yüksek bir dereceye ulaştı. İngilizler genel olarak Avrupa ülkeleriyle sorunlar yaşarken, din farkına rağmen Türklerle çoğu zaman ilişkileri durağan bir karakter arz etmekteydi. Sultan I. Selim, Ortadoğu, Avrupa ve Uzak Doğu ticaret yollarının kontrolü konusunda oldukça mesafe kat etmişti. Bu durum Avrupalılarda Afrika, Çin ve Hindistan'a ulaşma gayretlerini canlandırmıştı. Hürmüz Boğazı; Katolik İspanya Krallığı ile Portekizlerin hâkimiyetindeydi.¹ İngilizler, Osmanlı hâkimiyet alanında ticaret bakımından söz sahibi iki İtalyan cumhuriyeti olan Ceneviz ve Venedik ile rekabet halindeydi. İngilizlerin, Osmanlı ile ticari ilişkileri oldukça sönüktü. Osmanlı'nın bulunduğu coğrafya ve yaşadığı dönem itibariyle birçok siyasi denklem birbirlerini kumanda etmekteydi. Bunlardan bir tanesi de Venedik-Osmanlı ilişkileriydi. Ancak Osmanlı'nın giderek güçlenmesi, Venedik politikasının da değişmesine yol açmıştı. Çünkü Venedik çıkarları Osmanlı tehdidi altındaydı. Şah İsmail, Anadolu ve Suriye'yi işgal ederek Osmanlıları ve Memlûkleri zora sokarak, Osmanlı gücünü sınırlandırmış oldu. Böylece Şah İsmail, Akdeniz bölgesinde dış siyasette belirgin bir rol almıştı.

Anadolu'ya gelindiğinde II. Beyazıt döneminde üç yıl devam eden taht kavgaları Anadolu'da istikrarsızlığa neden olmuştu. Özellikle Doğu Anadolu'daki bazı valilerin Şah İsmail'e katılmaları ve II. Beyazıt'ın Safevî destekçilerini bastırmak için yaptığı mücadeleler Osmanlı'nın gücünü zayıflatmıştı. Venedikliler, 1510-1511 yıllarında patlayan Şahkulu İsyanı'nı da Şah İsmail'in Osmanlı karşıtı² faaliyetlerinin bir uzantısı olarak düşünüyorlardı. Safevî sempaticanı bir derviş olan Şahkulu, Şah İsmail kuvvetlerinin yaptığı etkiden daha fazlasını Anadolu'da gerçekleştirmişti. Böylece Şah İsmail'in yükselişi ve kazandığı başarılar, Osmanlı Devleti'nin Venedik politikasının yumuşamasına neden oldu ve bu durum 1503 Osmanlı Venedik Barış Antlaşmasının³ imzalanması ile sonuçlandı.

İngilizler aynı dönemde Osmanlı yanında Safevî Devleti ile de ilgileniyordu. Bu konuda Papaz John Carthright; "Türkler ile Farısların savaşları sadece uzun ve kanlı olmayıp aynı zamanda, Hıristiyan topluluğu için oldukça verimli ve karlı olmuştur. Zira bu savaşlar Hıristiyan nüfusun kendini toparlamasına ve güçlenmesine imkân sağlamıştır"⁴ şeklindeki değerlendirmeleriyle faydacı bir

¹ Oruç Bey Bayat/İranlı Don Juan, *İlişkiler; Bir Şiil Katolik Oruç Bey Bayat (1560-1604)*, trc. Tufan Gündüz, 1. Baskı (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014), 250.

² Brummett, Palmira, *Keşifler çağında Osmanlı Denizgücü ve Doğu Akdeniz'de Diplomasi*, trc. Nazlı Pişkin, 1. Baskı (İstanbul, Timaş Yayınları, 1993), 108; Rumlu Hasan, *Ahsenü't-Tevârih (Şah İsmail Tarihi)*, trc. Cevat Cevan, 1. Baskı (Ankara: Ardic Yayınları, 2004), 154-155.

³ Osmanlı-Venedik Barış Antlaşması (İstanbul Muahedesi), 14 Aralık 1502'de Osmanlı Devleti ve Venedik arasında imzalanmıştır.

⁴ Carthright John, *The Preacher's Travels, The True Journal To The Confines Of The East Indies, Through The Great Contries Of Syria, Mesopotamia, Media, Hyrcania And Parthia*, (London: Thomas Osborne of Gray's Inn, 1895).

* 1514 Çaldıran Savaşı'nın resminin yapıldığı ve Venedik'teki İngiliz Elçiliğinde bulunduğu anlatılmıştı, 725. *Hyrcania (Mazenderan)*, bkz. Thomas Herbert, *Some Yeares Travels*, 177.

yaklaşımın izlerini göstermiştir. Avrupalı hükümdarların Şah İsmail ile temasa geçmesiyle seyyâh ve diplomat raporlarında Safevîlerin lehine ifadeler kendini göstermiştir.⁵ Osmanlı İmparatorluğu geçmişte Hıristiyanlığın ekümenik merkezi olan İstanbul'u fethederek Doğu Roma İmparatorluğu'na son vermişti. Ancak Safevîlerin ne Bizans'la ne de Hıristiyanlıkla böyle bir geçmişi yoktu. Batılılar, Safevîleri Antik Grek tarihi ile özdeşleştiren düşünceye⁶ sahiptiler. Onlara göre Xerxes, Darius, Cyrus gibi karakterler antik Yunan ve Fars'ta yaşamış ortak kültürel kahramanlardı.

Misyoner faaliyetlerine dâhil olan Hıristiyan din adamlarının gerek itikâdî gerek dünya görüşünün belirlenmesinde Kitâb-ı Mukaddes'in Daniel bahsi de önemli yer tutmaktaydı. Daniel'in kitabında; "Babil'den başlayarak birçok krallığın yükselip düşeceği ve sonuçta Tanrı'nın halkının zafere ulaşacağı" şeklinde kehanetler bulunmaktaydı.⁷ Onlar bu kehanetlerin kendilerini işaret ettiğini, zafere ve başarıya ulaşacaklarına iman etmekteydiler. Katolik ülkeler, Osmanlı ile mücadele ederken, Safevîlerle ittifak arayışı içindeydiler. Gezinler İslâmiyet'e ve onun değerlerine hakarete varan tutumlara girerken, Safevîlerin inancı onlara yeni ve Hıristiyanlığa daha az düşman görünmekteydi. Ancak Safevî ülkesi farklıydı. Katolikler ve Protestanlar nadiren buralara gelmişlerdi. Safevî bölgesi genellikle Portekiz, Hollanda ve İngilizlerin Asya'daki topraklarına geçmek için kullandıkları güzergâhta⁸ idi. Özellikle Fransız Kapuçin ve Cizvit tarikatları Safevîlerin doktrinleri ve düşünceleri hakkında bilgi toplamışlardır. İstanbul, Ege Adaları ve diğer şehirlerde elçiliklerin ilk kuruluşu 1530'lu yıllarda başlamıştır. Kapuçin, Karmelit ve Cizvitlerin bu faaliyetleri gelecekteki devletin resmi elçiliklerinin fikrî siyasi ve finansal temellerini oluşturmuştur.⁹

Avrupa ve İngilizlerin nazarında Şah İsmail; "Fars, Fars Prensi (Persian Prince) ve Sûfi (The Sophy), Grand Sophy olarak isimlendirilmekteydi. Belli bir döneme kadar İngilizlerin Sünnîlik, Şiîlik vb. tabirleri arasındaki ayrımın farkında olmadıkları anlaşılmaktadır. Maclean'ın ifadelerine bakılacak olursa İngilizler, Fars bölgesinde Şiîlerin hâkimiyetini neredeyse tesadüfen öğrenmişlerdir. Yani İngilizler Farsların dinleri hakkında bilgi sahibi olma konusunda oldukça geç kalmışlardı. Maclean'a göre bu konuda en erken kaynak Osmanlılar ile Farsların arasındaki savaş süreci ve diplomatik ilişkilere dair olup, bunlar asla Şiî geleneğini

⁵ Brentjes Sonja, *Travellers from Europe in the Ottoman and Safavid Empires, 16th-17th Centuries: Seeking, Transforming, Discarding Knowledge*, (Surrey: Ashgate Publishing 2010), 230.

⁶ The Quenes, *Majesties letters to the Great Sophie of Persia*, sent by Master Anthony Jenkinson Elizabeth, by the Grace of God, Quene of England, Sophie, Emperour of the Persians, Medes, Farthians, Hyrcanes, Garmanarians, Margians of the people on this side; Jenkinson, Anthony, *Early Voyages And Travels To Russia And Persia By Anthony Jenkinson And Other Englishmen, With Some Account Of The First Intercourse Of The English With Russia And Central Asia By Way Of The Caspian Sea*, editör Morgan, Delmar, C. Coote (Newyork: Burt Franklin Publisher, 2007), 260.

⁷ Daniel 2/44, *Kitabı Mukaddes*, 1. Basım, (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, Yeni Yaşam Yayınları, 2001), 1089.

⁸ Expedition to the trans-Caspian countries, with Jenkinson, now a member of their Society, as their representative, to try and open commercial intercourse with Persia, 280. (bkz. Jenkinson, Anthony, *Early Voyages And Travels To Russia And Persia*, 260).

⁹ Brentjes, *Travellers from Europe in the Ottoman and Safavid Empires*, 240.

anlamaya yönelik bir gayenin ürünü değildi.¹⁰ İngiltere kralının elçisi sıfatıyla Anthony Sherley, Şah Abbas ile müzakere yapma, Osmanlı Türkleri aleyhine ittifak antlaşması imzalama yetkisinin verildiğini, Katolik İspanya Kralından başka Avrupa'da ve Batı memleketlerinde pek çok Hristiyan kralın Türklere karşı ittifak kurma niyetinde olduğunu ifade etmişti.¹¹ Şiî geleneğin anlaşılmasının da ötesinde Batı'da bilimsel manada Antik Pers dinî hakkında ilk olarak Thomas Hyde tarafından 1700 tarihinde ortaya konmuştu. O, Çalışmasında Pers dininin temellerini aramıştır.¹² Ancak bu süreç belli bir disiplin dâhilinde olmadığı gibi takip edilen belirli bir metot da mevcut değildi. Bu durumun en güzel örneklerinden biri de Geoffrey Ducket'dir.¹³ Ducket 1574 yılındaki gözlemlerinde; Hz. Ali'nin bir şövalye kadar kahraman olup, Muharrem ayı Aşura mâtemi yakarışlarında onun isminin sokaklarda yankılandığını, küçük bir kertenkelenin Hz. Ali'ye (Mortus Ali) gelerek, Hz. Muhammed'in onu kendisine varis kıldığını fısıldamıştır. 17. yüzyılda Sherley Kardeşler dönemiyle birlikte Fars düşüncesinin ürettiği din geleneği hususundaki nakillerde artış gözlenmiştir. Shirley, Farmlar ile Sünnî Osmanlıları karşılaştırırken, Protestanlar ile Katolikler arasındaki ilişkiye de atıfta bulunuyordu.¹⁴ Çünkü o dönemde İngiltere'de hiç kimse Sünnî veya Şiî terimlerini kullanmıyordu. Paulus Gioius (ö.1552) daha da ileri giderek Erdebil hareketinin ilk çıkış sebebinin Martin Luther'e dayandırılmıştı.¹⁵ Oysa Erdebil hareketi kronolojik olarak daha eski bir tarihe rast gelmekteydi. Dolayısıyla İngilizler, İslâm inancı ve tarihi hakkında yeterli bilgi birikimine sahip değildi. Bu durum 1634 yılına gelindiğinde Thomas Herbert'in Şiîliği ayrıntılı bir şekilde incelemesiyle yeni bir sürece evrildi.

1. Thomas Herbert

Thomas Herbert (ö.1682) 1626 yılında, Şah Abbas döneminde, İngiltere Kralı I. Charles tarafından Basra Körfezinde yürütülen sistematik çalışmaları kapsamında elçi olarak görevlendirilmiştir. Herbert görevi sırasında "Some Yeares Travels in

¹⁰ Maclean - Matar, *Britain and the İslâmic World, 1558-1713*, (Oxford: University Press, 2011), 188.-East India Company'ye ait fabrikalar 1617-1622 yılında kurulmuştu, bölgeye ilk gelen İngiliz tüccar ve üreticilerin Şiî inancı hakkında ayrıntılı bilgileri yoktu, 191.

¹¹ Oruç Bey Bayat, *İlişkiler; Bir Şiîl Katolik Oruç Bey Bayat (1560-1604)*, 195.

¹² Hyde, Thomas (1703), Yunan ve Romalı tarihçilerin eski Pers dinî konusunda yaptıkları yanlışları düzeltmek için Doğu kaynaklarına başvurarak eski Pers dinini araştırmıştır. *Veterum Persarum et Parthorum et Medorum Religionis Historia Pers ve Medya ve Partia Antik Dinî Tarihi*, 2. baskı, (Oxonii:Typographeo Clarendoniano, 1760).

¹³ Geoffrey Duckett, Moskov Company'nin ajanı olarak, 1568 yılından 1574 yılına kadar Fars'a ilk yolculuk yapan İngiliz subayı Thomas Bannister'in komutası altında görev yapmıştı. Duckett, Sûfi kavramını hatalı olarak dilenci olarak tanımlamıştır. Doğu'da Sûfi kelimesi şüphesiz birçok yerde dinî dilenci anlamı ağır basmaktadır. Ancak zamanla Fars monarşisi anlamına adapte olarak, Sûfi Şah İsmail'in yaklaşık 1500 yılında geliştirdiği bir anlama ulaşmıştır, 422: (Ducket, erroneously defines "Sophi" as Persian for "beggar",. 422); bkz. Bannister, 392.

¹⁴ Cartwright John, *The Preacher's Travels, The True Journal To The Confines Of The East Indies, Through The Great Contries Of Syria, Mesopotamia, Media, Hyrcania And Parthia 1611*, (London: Theatrum Orbis Terrarum, 1895), 97.

¹⁵ Minadoi, John Thomas, *The History Of The Warres Betweene The Turkes And The Persians, 1545-1618*; translated into English by Abraham Hartwell, (London, John Windet for John Wolfe, 1595), 46.

Afric, Asia, Especially Describing the Famous Empires of Persia and Industant (Afrika, Asya Yolculukları ve Fars ve İndus İmparatorlukları)"¹⁶adlı eserini kaleme almıştır.

Oryantalizm faaliyetleri kapsamında kaleme alınan çalışmaların her biri türleri, muhtevaları, üslûpları, dilleri, vb. bakımından farklılık arz etmektedirler. Her yazar kendi tarzında ve dünya görüşünde konuyu ele almıştır. Bu durum işimizi güçleştirdiği gibi çalışmanın kompozisyonunu da olumsuz yönde etkilemiştir. Meselâ bir eserde kapsamlı olarak işlenen bir konu, diğer bir eserde neredeyse hiç görülmemektedir. Nitekim Herbert'in eserini de incelerken benzer birtakım zorluklarla karşı karşıya kalınmıştır. Bu sorunlardan ilki nakledilen gözlemlerin doğru veya yanlışlığının sağlamasını yapabileceğimiz kaynakların mevcut olmayışıdır. Bu durumda sadece bilgileri olduğu gibi nakletmek durumunda kaldık. Bir diğer önemli sorun da yazarın bazı kelime ve kavramları doğru telaffuzunu bilmeden, duyabildiği ve bir İngiliz'in telaffuz edebildiği kadarıyla metinlere yansıtmuş olmasıdır. Bu sebeple kelimelerin ve isimlerin orijinalliği hususunda temel başvuru kaynaklarımızdan olan Hasan-ı Rumî'nin *Ahsenü't-Tevârih*¹⁷ ile Fazlullah b. Rûzbihân Huncî'nin (ö. 927/1521) kaleme aldığı, *Târih-i Âlem Ârâ-yı Emînî*¹⁸ ile Şah Abbas'ın bizzat görevlendirdiği Oruç Bey Bayat'ın kaleme aldığı *İlişkiler; Bir Şîî/Katolik Oruç Bey Bayat (İranlı Don Juan (1560-1604))* adlı eserlere müracaat etmeyi uygun gördük. Modern kaynaklara gelince Mazzoï,¹⁹ Chew²⁰ ve Roger Savory'nin²¹ çalışmalarına başvurulmuştur. Herbert'in eserinin 1634 ve 1638 olmak üzere iki baskısı mevcuttur. Dönemin Fars Monarşisini tasvir eden gravür 1634 yılı basımında bulunmaktadır.²² Bu gravürde Fars Monarşisi ve Oryantal Yerliler ifadesinin altında Kızılbaş ile Abdallar tasvir edilmiştir. Bu gravür ve eserin sunduğu bilgiler doğrultusunda Kızılbaşlık olgusunun Fars Monarşisinin belkemiği durumuna geldiğini, Fars kavramı ile Kızılbaşlık ve Abdallık kavramlarının iç içe geçtiğini göstermesi bakımından eşsiz bir yere sahiptir. Eser genel olarak iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda, Afrika, Etyopya, Mozambik, Bamiyan bölgesi ve Fars dini, ikinci kısımda İngiliz büyükelçi Robert Sherley 1629 yılı Ocak ayında Fars devletine gelerek görevine başlaması ve çevresinde gelişen olaylar ele alınmıştır.

¹⁶ Herbert Thomas, *Some Yeares Travels in Afric, Asia, Especially Describing the Famous Empires of Persia and Industant as also Divers other Kingdoms In the Oriental Indies*, (London, Blome and R.Bishop, 1638).

¹⁷ Rumlu Hasan, *Ahsenü't-Tevârih (Şah İsmail Tarihi)*, 154-155.

¹⁸ Fazlullah b. Rûzbihân Huncî (ö. 927/1521), *Târih-i Âlem-i Ârâ-yı Emînî*, tsh. John E. Woods, trc. Vladimir Minorsky, (London: The Royal Asiatic Society, 1992), 260-261. Şirvanşahlar saltanatı döneminde Şeyh Haydar, onların hizmetine girdi. Onların bendesi oldu. Babasının icraatları sebebiyle Erdebilli Şeyh olarak anılmasına sebep olmuştu.

¹⁹ Mazzoï, Michael, *The Origins of The Safavids, Si'ism, Sufism, and the Gulât*, (Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1972).

²⁰ Chew, Samuel, *The Crescent and The Rose, İslâm and England during the Renaissance*, (New York: Oxford University Press, 1937).

²¹ Şeriati Ali, *Ali Şîası Safevî Şîası*, trc. Feyzullah Artinli, İstanbul, y.y., 1990. Roger Savory. *Iran under the Safavids*, (Cambridge: Cambridge University, 1980).

²² Herbert, Thomas, *Some Yeares Travels*, 12.

Herbert, metod olarak genel manzarayı tasvirinin ardından, tenkit yoluna gittiği görülmektedir. O, burada İslâm dünyasının o dönemdeki birtakım Kelâm tartışmalarına da dikkat çekerek yaşanan bazı çelişkileri de eleştirmektedir. Müslüman fırka ve grupların kendi aralarındaki mücadelelerine yorum yapmaktan imtina ettiğini ifade eder. Bununla beraber Müslümanlar yetmiş şubeye ve kısma ayrılmıştır. Ona göre bunun birinci sebebi, Kur'an'ın teolojik yapısından kaynaklanan büyük fanatik dogmaların mevcut olmasıdır. Asyalı Müslümanların sapmasının temel sebebi de budur. İkincisi ise Müslümanlar, şeytanın hilesi ve oyunuyla saptırılmıştır. Akabinde dönemin fırkalarını alfabetik olarak sıralar.²³ Herbert, eserinin ilerleyen sayfalarında 72 Fırka'nın azalarak ikiye düşüğünü ifade etmiştir. Bunlar Lefharî (Eşarî?) ve İmamî olarak ikiye kadar düşer. Birincisi Hz. Muhammed'in yolunda gidenlerdir. Bunlar Trakya, Mısır, Filistin ve Suriye bölgesidir. İkincisi Hz. Ali'nin yolundan gidenlerdir. Bu yolun en önde gelen takipçisi Fars Monarşisidir. En başta Şeyh Cüneyd'in de dâhil olduğu yoldur. Zaten bu iki ayrımından sonra diğerlerinin fazla önem arz etmediğini söyler Bundan sonra Fars Monarşisi "Sofiler Krallığı" ya da "Alioğulları" olarak ifade eder. Ona göre Fars Monarşisini ilk kuran kişi Fars Kralı Cyrus²⁴'tur. Böylelikle Şah İsmail'in kurduğu Fars Monarşisi, Antik dönem Fars kralı Cyrus (m.ö. 530) 'un varisi olarak konumlandırılmıştır.

Eser genelinde Herbert sık sık Farislerle Türkleri karşılaştırmaktadır. Türkleri demire, Farisleri altına nispetle kıyaslar. Ona göre Farisler, eski zamanın Hindistan'da yaşayan putperestleriyken, Grek ve Romalılarla temasları sonucunda tek tanrılı düşünceyle tanışmış ve doğru yola erişmişlerdir.²⁵ İslâmî döneme geldiğinde aslında Kur'an'a göre Fars dinî anlayışı ile Türklerin dinî anlayışı arasında bir farklılık mevcut değildi. Aralarında henüz bir mezhep ve yorum ayrılığı yokken 1400 yılında Media bölgesinde bulunan Erdebil dergâhı Şeyhi Cüneyd tarafından Sûfilikten krallığa dönüşen siyasî bir yapıya evrilmiştir.²⁶ Farisler, Hz. Muhammed'in dinine tâbi olmalarının yanında Mortus Ali'ye (Hz. Ali'ye)²⁷ de büyük önem atfederler. Bir şeylerin ispatı için yapılan yeminlerinde en başta Ser-i Ali Murtaza (Hz. Ali'nin başı için) ve kimi zaman da Ser-i Şâh Abbâs ya da Ser-i Şâh adını anarlar. Herbert, bunları naklettikten sonra eserinin başka bir bölümünde Farislerin Hz. Peygamber ile Şah arasında gelip giden duygu halini eleştirmektedir: "Farislarda çoğu kere Şah Abbas ile Hz. Muhammed arasında paralellik olduğu görülür, peygamber mi, yoksa şah mı daha önemlidir? Ben onların gözüne parmak sokmak istiyorum, hangisine dua ediliyor, kime inanılıyor? Çünkü onların büyük bir çelişki yaşamakta olduklarına dikkat çekmek

²³ Herbert, *Some Yeares Travels*, 152-153, 239, 240, 253 (Abdalî, Alambelî, Alfaknî, el-Furkani, Hanefî), 267.

²⁴ Herbert, *Some Yeares Travels*, 280.

²⁵ Herbert, *Some Yeares Travels*, 232.

²⁶ Herbert, *Some Yeares Travels*, 251.

²⁷ Murtaza Ali ifadesi İngiliz kaynaklarında 'Mortus Ali' olarak karşılık bulmaktadır. Konuyla ilgili olarak bkz: Ghatta, Javad, "By Mortus Ali and Our Persia Gods: Multiple Persian Identities in Tamburlaine and The Travel of the Three English Brothers" *Issues in Review* 235 *Renaissance: Alexander the Great and Early Modern Classicism from the British Isles to the Malay Archipelago*, *Comparative Literature* 58 (2006), 249.

istiyorum.” demiştir. Bugün birçok kişinin ifadeye cesaret edemeyeceği çelişki ve algılara Herbert vurgu yapmıştır. Batı’da yapılan öncü Şiilik çalışmaları içinde temayüz etmiştir.

2. Şîa İnançları

Thomas Herbert’ın,²⁸ Şiiliğe ait temel dinî esasların aslında Mûseviliğin “On Emir” yasasının bir yansıması olduğunu ifade etmiştir. “Farsların dinî” başlığı altında ayırıcı bir şekilde imâmet ilkesini ele almıştır.²⁹ Herbert, Farsların Nübüvvet kavramından sonra Kur’an algısını da ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Ona göre Kur’an-ı Kerim’de sekiz temel emir ve ana konu mevcuttur. Tüm bu emir, ayetler ve kıssalar Arapça kaleme alınmıştır. Ancak Kur’an, Farslar arasında çok muteber değildir. Hatta onlara göre Cebrail (a.s.) vahyi; Hz. Ali yerine yanlılıkla Hz. Muhammed’e getirmiştir ve Tanrı meydana gelen bu durumu kabul ederek onu Hz. Ali ile eş tutmuş ve meleği suçlamamıştı. Yanlılıkla Hz. Muhammed’e verilen bu hediye artık asla değiştirilemezdi. Erdebil Tekkesi’nin kurucusu olan Şeyh Cüneyd, Hz. Ali’yi övmeyi ve diğer üç halifeye bozguncu, düzenbaz nitelendirmeleriyle beddua etmeyi emretmişti. Her iki âdetin ilk defa “Muhtar”³⁰ tarafından başlatıldığını ve daha sonra Şeyh Cüneyd tarafından tekrar canlandırıldığını ifade etmiştir.³¹ Şeyh Cüneyd’in bu icraatı Hz. Muhammed’in sünnetine aykırıydı. Çünkü o, Kur’an’ın temel metinlerini farklı yorumlamış, ilk üç halifeye beddua etme âdetiyle Türkler ve Farşlılar arasındaki düşmanlığı ebedî kılmıştır. Böylece kurduğu yeni tarikat düzeniyle haleflerini rütbe ve makamlara ulaştırmıştır.³² Şeyh Haydar her ne kadar iyi ve yüce bir şeyhe (Şeyh Safiyüddîn) bağlanmış olsa bile yaptıkları ve icraatları oldukça olumsuz nitelikteydi.³³ Erdebil Tekkesi’nde Şeyh Cüneyd’den sonra yerine oğlu Şeyh Haydar posta geçmişti. O da babası Şeyh Cüneyd’le başlayan süreci halk arasında yaygınlaştırarak devam ettirdi. Haydar, babasının mirasının devamını sağladı. Ancak onun yeni uygulamalarının altında eski görüşleri halk tabanına yayma kisvesi adı altında iktidar ihtirası yatmaktaydı.³⁴ Bu amaçla farklı yollara yöneldi. Haydar, dinî ayrışmanın sağlayacağı etkinin farkına vardı. Ayrıştırma adına bu dönemde oniki dilimli tâci icâd etmişti. Bu gayeyle Kur’an’ı kendi siyasî düşüncesi doğrultusunda yorumlayarak insanları yönlendirmeye başladı.³⁵ Şeyh Haydar’ın faaliyetleri ile

²⁸ Herbert Thomas, *Travels in Persia, 1627-1629*, Ed. William Foster. (London: George Routledge and Sons, 1928), 60.

²⁹ Herbert, *Some Yeares Travels*, 286.

³⁰ Muhtâr es-Sekafî (ö. 67/687).

³¹ Herbert, *Some Yeares Travels*, s. 255, 283. Metinde geçen Mutar kelimesi tarihî ve lafzî olarak incelendiğinde bu kişi Şeyh Safiyüddin İshak Erdebîlî’nin oğlu Şeyh oğlu Sadreddin Musa’dır (1334-1391). Şeyh Zahid Gilani’nin damadı ve halefi Şeyh Safiyüddin İshak Erdebîlî’nin (1252-1334) oğlu Sadreddin Musa (1334-1391), oğlu Hoca Alaaddin Ali (1391-1429), oğlu Şeyh İbrahim (1429-1447), oğlu Şeyh Cüneyd (1447-1460), oğlu Şeyh Haydar (1460-1488) yolu ile Safevî Devleti’nin kurucusu Şah İsmail’in atasıdır. (bkz. Huncî, *Târîh-i Âlem-i Ârâ-yı Eminî*, 266).

³² Herbert, *Some Yeares Travels*, 231.

³³ Huncî, *Târîh-i Âlem-i Ârâ-yı Eminî*, 262, 265.

³⁴ ...He intend to use order the Order as a stepping-stone top political power, bkz. Savor Roger, *Iran under the Safavids*, 1. Baskı (Cambridge: Cambridge University Press 1980), 9.

³⁵ Herbert, *Some Yeares Travels*, 285.

ilgili olarak Safevî tarihi yazarı İskender Bey Münşî, şu bilgileri vermektedir: “Şeyh Haydar, annesi Hatice Begüm’ü Kum’da kışlayan Şirvanşah Ferruh Yesar’ın sarayına, haremine gönderdi. Oğlunun hedeflerini gerçekleştirmek için Kum’da harem’e dâhil olarak gereken her türlü çareye yöneldi. Ferruh Yaşar’dan yetki aldıktan hemen sonra şeytanî faaliyetlerine başlamıştır. Babasının intikamı için yola çıktığını söylüyordu. Şeyh, göksel mavi kıyafeti üstüne kızıl başlığını giymişti. Derviş başlığı olan külâh-ı gedâî’yi (fukara) bırakıp yerine dünya hâkimiyetini sağladığına inanılan oniki dilimli tacı³⁶ giymiştir ki onu giyen kişi düşman saflarını yarıp geçecek güce kavuşurdu. Anadolu’dan gelen Şamlı, Rumlu, Türkmen takipçileri, Safevî imamların reenkarne olduklarına inanıyorlardı. Bu iddialarının temel referansı Hristiyanlardı. Şeyh Haydar’ın takipçisi, sapkınlık krallığının Rum çılğınları, kilisenin damında çanlar çalarak, çıldırımışçasına üçlemelerini dünyaya ilan ettiler: Şeyh Cüneyd, Tanrı’dır ve Haydar da Tanrı’nın oğludur³⁷, o fani bedende kendini göstermiştir. Onlar ibadetlerinde; “o diridir, hayattadır” derler. Her kim onun için ölüdür derse, ölümle cezalandırılırdı. Şeyh eşkıyalar ile işbirliği yaparak, babasının intikamını götü. Babasının halifeleri her yerden gelerek onun ulûhiyetini kutsadılar. Hatta onu ilah olarak görerek, namaz ve ibadetleri reddederek, şeyhlerini kiblegâh edindiler. Rum, Taliş, Karacadağ bölgelerinden insanlar ona katıldı. Şeyh Haydar, Babek Hurremî’nin dinî fikirlerini propagandasında kullanıyordu. Zaten Karacadağ bölgesi de Babek’in ana merkeziydi. Şeyh, onlara bütün haramları da mübah kıldı. Tasavvufun manevî makamlarını öğrenmesi gerekirken, geçmiş zamanın Pehlevî efsanelerini öğrendi. Kalemle kutsal metinleri yazmak yerine, Erdebil köpekleriyle kılıçla talim yapmayı tercih etmişti.”³⁸ “Haydar, hakiki ve manevî saltanatla zahîrî ve dünyevî saltanatı birleştirdi. Hakikatta ehlullâh ve meşâyihin düsturu ile dindarlık ve irşad yolunun sâliki, zâhirde ise padişahlık gibi saltanat tahtının ziyneti oldu.”³⁹

Herbert, Erdebil Tekkesi’nin sufilikten krallığa dönüşümünü anlatırken sufi kelimesinin kökenlerini aramaya koyulur. Sufi kelimesinin kökeninin, tartışmalı olduğunu ancak Ermenice bir kelime olup yün anlamına geldiğini anlatır. Diğer kökeni ise Yunanca Sophos kelimesine dayandırır. Şeyh Haydar Trabzon’u fethettiği zaman orada yaşayan Greklerin kullandığı sophos kelimesini almıştır. İsmail, Fars kralı olmasıyla birlikte “Şah Sûfî” sıfatını kazanmıştı. Bununla beraber

³⁶ Bu konuyla ilgili olarak İskender Bey Münşî, şu bilgileri vermektedir: Haydar, hak ve doğru olan mezhebinin İsnâ aşeriyeye olduğunu ülkeye ve sultanlara söyledi.(bkz s. 21, 25) Türkmen başlığını çıkarıp on iki dilimli Haydarî külâhını giyip, saf niyetli müridler de bu mürsîde tebaiyyet ederek bu sülale mensuplarının hepsi de bu sünneti tatbik ederek diğer halk arasında büyük bir imtiyaza malik oldular. Bunun için bu şanlı zümreye Kızılbaş ismi meşhur oldu. Bkz. İskender Bey Münşî, *Târîh-i Âlem Arâ-yi Abbâsî*, I/21.; ayr. krş. Müneccimbaşı Derviş Ahmed Efendi,, *Sahayifü’l-Ahbar fi Vekayî’i’l-A’sâr*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1285, III: 181-182, Huncî, *Târîh-i Âlem-i Ârâ-yı Eminî*, 280.

³⁷ “Rahman’a çocuk isnat etmelerinden dolayı neredeyse gökler parçalanacak, yer yarılacak, dağlar yıkılıp çökecektir, Hâlbuki Rahmân’a bir çocuk edinmek yakışmaz.” (Meryem 19/90-92); Huncî, *Târîh-i Âlem-i Ârâ-yı Eminî*, 272, 280.

³⁸ Huncî, *Târîh-i Âlem-i Ârâ-yı Eminî*, 274.

³⁹ İskender Bey Münşî, *Târîh-i Âlem Arâ-yi Abbâsî*, (*History of Shah Abbas the Great/Eskandar Beg Monshi*; translated by Roger M. Savory, (Newyork: Bibliotheca Iranica, 1986), 1:31; Müneccimbaşı, *Sahayifü’l-Ahbar*, 3:181-182; Hinz, Walthner, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd. XV. Yüzyılda İnan’ın Millî Bir Devlet Hâline Yükselişi*, trc. Tefvik Bıyıkoğlu, (Ankara: Türk Tarih Kurumu,1948), 65-66.

Herbert, Fars krallığı için sūfi sıfatının kullanılması hususunda yeterli gerekçesi olmadığını söyleyerek bu durumu da eleştirmiştir.⁴⁰

Şeyh Haydar'dan sonra Şah İsmail dönemi başlamıştır. Herbert, Şah İsmail'in, yarı insan ve yarı Tanrı gibi büyüdüğünü ifade eder. Çünkü İsmail'in kardeşleri birtakım kötü akıbetlere maruz kalırken, İsmail Tanrısal ve insani nitelikleri şahsında birleştiriyordu. Diğerleri yıkılırken kendisi sapaşağlam ayakta kalıyordu. Bu süreçte Şah İsmail yüksek cesareti ve karakteri ile Türklerin dikkatini çekmişti. Orta Asya'da bazı halkların ve mesela Tatarların⁴¹, kendisinden çekindiği birisi iken, Farsların övdüğü, Ermenilerin sevdiği bir şahsiyet haline geldi. Safevî davetinin güçlenmeye başlamasıyla Anadolu ve İran coğrafyalarında birtakım sosyal, ekonomik ve siyasî krizler sebebiyle Türkmenler arasında da bazı beklentiler oluşmuştu.⁴² Şeyh Cüneyd'le başlayan süreçte mesihçi-mehdici karakter ön plana çıkmıştır. Hatta Şah İsmail bu konuda zirveye oturmuştur. Yahûdiler için o, uzun zamandır gelmesi beklenen Mesih'ti. Ancak Şah İsmail, Yahûdilerin bu iddiaları karşısında onlara karşı sert muamele göstererek, onları fikirlerinden vazgeçirdi. Hatta bu durumu Yahûdi tarihinde ikinci bir Vespasian vakası⁴³ olduğunu nakletmiştir. Şah İsmail'in Anadolu'da nüfuzunu sağlayan bu olaylardan bir tanesi 1402 Ankara Savaşı'ydı. Timur, Yıldırım Bâyezid'i yenmişti. Timur, çoğunluğu Tekelü ve Karamanlu yaklaşık otuzbin Türkmen esiri, Erdebil Şeyhi Hoca Ali'ye hediye etmişti. Hoca Ali, esirlere özgürlüklerini bağışladı, dileyenlere de Sûfiyân-ı Rûm mahallesine iskânı sağlamıştı.⁴⁴ Böylece onların sevgi ve minnettarlığını kazanmıştı. Şah İsmail Anadolu'ya geldiğinde insanlar onu savunmaya yöneldiler. Bundan başka Şah İsmail icraatlarını uygularken Timur'un manevi nüfuzunu da kullanıyordu. Çünkü Timur geçmişte Erdebil tekkesini ziyaret etmişti. Tüm bu saydığımız şeyler altında kendine inananları birleştiriyordu. Kendisine tâbi olanları Fars reformunun ürettiği, Hz. Ali için tutulan yas ile diğer üç halife karşıtlığı hususunda insanları planlı bir şekilde provoke ediyordu.⁴⁵ Bunlardan başka en önemli nokta da ezân'ı değiştirip, "Eşhedü enne Aliyyen Veliyullâh" ifadesini ekleyerek, üç halifeye beddua âdetini emretmesi idi⁴⁶. Siyasi mücadelesinin kapsamını belirlerken babasının intikamı⁴⁷

⁴⁰ Herbert, *Some Yeares Travels*, 286.

⁴¹ Tatarlar, Kum şehrine geldikleri zaman ağgözlülük yaparak saldırmışlardı. Daha sonra ki yaz mevsiminde İsmail Türklerle savaşmak için Derbent'e gittiğinde Tatarların Bağdat'a girerek Farsları, Rafizîler (schismatic) diyerek vahşi bir şekilde yüzlercesinin kulaklarını burunlarını kestiğini öğrendi. İsmail onların intikamını almaya karar verdi. Herbert, *Some Yeares Travels*, 287.

⁴² Fığlalı, E. Ruhi, Mesih ve Mehdi inancının toplumlardaki yeri için bkz., *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, İstanbul 1990, 247-288.

⁴³ Roma İmparatoru Sezar Vespasianus Augustus (ö.79), Asıl adı Titus Flavius Vespasianus, M.Ö. 70 yılında Yahûdi isyanını 4 lejyonuyla birlikte sonlandırmıştır. Sonucunda Kudüs tapınağı yok edildi. Herbert, *Some Yeares Travels*, 199, 286.

⁴⁴ Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd. XV. Yüzyılda İran'ın Millî Bir Devolet Hâline Yükselişi*, 67.

⁴⁵ Herbert, *Some Yeares Travels*, 199.

⁴⁶ İskender Bey Münşi, *Târîh-i Âlem Ârâ-yi Abbâsî*, 1:47; Liyakat, A. Takim, "From Bidat to Sunne: The Wilaye of Ali in the Shiî Adhan", *JAOS*, vol.120, No:2 (April-Jun 2000), 166-177.

⁴⁷ Akkoyunlular, Haydar'ı öldürüp (893/1488) cesedini Tebriz'e getirerek halka teşhir ettiler. Haydar'ın oğulları Ali, İbrahim ve henüz çok küçük olan İsmâil'i anneleriyle birlikte İstahr Kalesi'ne hapsedtiler. bkz. Huncî, *Târîh-i Âlem-i Ârâ-yi Emîni*, 305; bkz. Gündüz, Tufan, "Safevîler",

ile Hz. Ali'nin hilafet hakkının gaspedilmesi iddiasını kendi davasında birleştirmeyi başarmıştı. Böylece davası her bakımdan haklı olmayı başarıyordu. Akkoyunlu hükümdarları olan Murad ile Elvend'i yenilgiye uğrattı.⁴⁸ Sonucunda Farsî Monarşi'nin imparatoru oldu. Bu gelişmelerden sonra Kızılbaş tarikatı (order) kurulmuş oldu.⁴⁹

Şah İsmail'in Şiîliğe yönelmesinden sonra Anadolu ve diğer bölgelerden gelen Kızılbaşların entegrasyonu süreci başlamış oluyordu. Şah İsmail, tahta oturduktan sonra aynı zamanda Erdebil Tekkesi şeyhi olarak, bağımsızlığının nişanesi olarak on iki imam adına hutbe okutup, sikke bastırıldı. Tüm bunlardan sonra İmâmîyye mezhebini yeni devletin resmî mezhebi olarak ilan etti.⁵⁰ Şah İsmail'in şahlığını ilan etmesiyle birlikte Fars kavramı daha da belirginlik kazanmıştır. Bundan sonra Fars ile Kızılbaşlık kavramları birbiriyle yakınlaşmış oldu. Anadolu'dan göç eden Türk kabilelerinin (Tekeli, Kaçar, Ustaclu vs.) artık Kızılbaş mı yoksa Farslı mı olduğu, bundan böyle Kızılbaşlık kavramının Farslılığa mı evrildiği konusu açık değildi. Bu ifadeyle ilgili olarak Roger Savory çalışmasında: "16. yüzyıl boyunca Fars ordusunun omurgasını Kızılbaş piyadeleri oluşturmuştu. Onların bu kimliklerinin sembolü kırmızı renkli, on iki Şiî imamı temsil eden dilimli taçları idi. Kızılbaş piyadeleri tamamen Farslı olmasa da çoğunluğu Suriye, Anadolu gibi bölgelerden gelen Türkmenlerdi. Kızılbaş piyadelerin yönetimi Şah Abbas zamanına kadar feodal bir sisteme dayanıyordu."⁵¹ Kanaatimizce Savory'nin bu saptaması orijinal olmayıp muhtemelen Herbert'e dayanmaktadır. Bu yeniden organizasyon sürecinde devletin eskisi gibi tarikat kurallarıyla idare edilmesini isteyen Anadolu kökenli Kızılbaş Türkmen halk, yeni yapılanmaya uyum sağlayamadıkları için devlet kademelerinden uzaklaştırılmışlardı. Yönetim kısmında Acem kültürüne mensup kişiler görevlendirilmişti. Ancak savaşçı bir kesim olarak Kızılbaşlar yer sahibi olmuştu. Bu yeni ideolojiyi kabul etmeyenler ağır şekillerde cezalandırılmıştı. Konuyla ilgili olarak Herbert, savaş alanında dikkat çeken dört grup olduğunu, bunların Chawns (Hanlar?), Kızılbaşlar, Ağalar, Çelebi veya korucular olduğunu ancak Türkmenler ya da Tımarlıların küçümsenmekte olduğunu⁵² ifade etmektedir. Metinden anlaşıldığı üzere Fars bölgesine katılımlardan sonra Kızılbaşlar ile aralarında farklılaşma olduğu kanaati oluşmaktadır. Çünkü Anadolu'dan gelen Türkmenler ile Fars bölgesinde yaşayan Türkmenler farklılaşarak Fars Monarşisinde Kızılbaşlar olarak ayrı sınıf oluşturmuş oldular.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 37:452, Ankara: TDV Yayınları, 2008; Huncî, *Târîh-i Âlem-i Ârâ-yı Eminî*, (Defeat of Haydar), 67.

⁴⁸ Rumlu, Hasan, *Ahsenü't-Tevârih (Şah İsmail Tarihi)*, 27-28.

⁴⁹ Herbert, *Some Yeares Travels*, 285.

⁵⁰ Münşî, İskender b. Türkmen, *Târîh-i Âlem Ârâ-yi Abbâsî*, tsh. Muhammed İsmâil Rıdvânî, 1-3, (Tahran: Dünya-ı Kitap 1958), 1/ 47-8; Yörükân, Yusuf Ziya, *Anadolu'da Alevîler ve Tahtacılar*, haz. Turhan Yörükân, (Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998), 35.

⁵¹ Bkz. Savory Roger, *Studies On The History Of Safawid İnan, The Sherley Myth*, (London: Variourum Reprints, 1987), 75.

⁵² Herbert, *Some Yeares Travels*, 232.

Herbert, Farsların Zeynelâbidîn vurgusunu dikkate alır. İmam Zeynelâbidîn'in (ö.712), Babası Hz. Hüseyin olup, annesi Hz. Ömer devrindeki fetihler sırasında Medine'ye getirilen, son Sâsânî hükümdarı III. Yazdigerd'in kızı Şehrbânû'dur. Bu evliliğin önemi son İran şahının kızının Hz. Hüseyin ile evlenmiş olmasıydı. Böylece bu evlilikten doğan İmam Zeynelâbidîn ve soyundan gelen imamlar İran tahtının vârisi kabul edilmiş oldu.⁵³ Bu anlayışın devamı olarak Şah İsmail, Hz. Ali'nin soyundan gelmekteydi. Şah İsmail'in iktidara gelmesiyle Hz. Ali Murtaza'nın şanını tekrar yüceltmışti. İşte böylece onun halefleri bugün Fars'ta hüküm sürmektedirler.⁵⁴ Herbert, Fars monarşisini Şah İsmail'e ve daha da geri giderek Cyrus'a dayandırmışti. Çalışmasının bir başka yerinde Arap dönemini anlatırken, Hz. Ömer'in, Fars bölgesini fethettikten sonra hem halife hem de Fars'ın kralı olduğunu nakleder. Yani Fars monarşisinin tarihsel gelişiminde Hz. Ömer'i de Şah İsmail ve Cyrus ile birlikte zikretmiştir. Bir rivayete göre, Hz. Ali bir yüzük bırakmışti. Bu yüzüğü Fars kralları kraliyet sembolü olarak takıyorlardı. Ayrıca Hz. Ali el-Murtaza'nın türbesi Farsların hilât ve taç giydiği yer haline getirilmiştir. Çünkü Hz. Ali'ye Farslar hem kral hem peygamber, hem de Emirü'l-Mü'minîn makâmı vermişti. Herbert, Abbasi hilafetini ayrıntılı bir şekilde anlattıktan sonra Osmanlı padişahı Beyazıt'ın Timur'a yenilmesiyle hilafetin Şah İsmail'e geçmiş olduğunu, Çaldıran Savaşından sonra Sultan Selim'in, Şah Tahmasb'tan geri aldığı⁵⁵ şeklinde yorum getirmiştir.

Herbert, Şah Cüneyd'le başlayıp, Şah İsmail ile zirveye çıkan sürecin genel özelliklerini anlattıktan sonra bunun genel İslâm geleneğinde birtakım kırılmalar meydana getirdiğinden bahsetmektedir. Nitekim Şeyh Haydar Oniki Dilimli Tac'ı icat ederek özgün bir yapılanmaya yönelmişti.⁵⁶ Kıyafetler konusuna geldiğinde Farsların önde gelenleri altın, Kızılbaşlar, tüccarlar ise gümüş işlemeli yün ve ipek olup, üstlerinde Hz. Muhammed'den gelen hilal işareti bulunmaktadır. Bununla beraber hilal işaretinin temeli daha eskiye dayanmaktadır. Roma mitolojisinde, yeni doğan çocukların tanrıçası olan Diana'nın hilal şeklinde bir tacı mevcuttur.⁵⁷ Yine zırhlarında Yay (sagittarus) sembolünü kullandıklarını, İslâm'la birlikte boyunlarına Sarasenik (Müslüman)⁵⁸ boyun bağı yerine Merkürî, hilal sembolünün yüce bir anlam kazandığını nakleder. Ayrıca Erdebil Tekkesi'nin yükselişiyle birlikte sığır güdenler (calf bearer) kavramı öne çıkmıştır. Sığır güdenler

⁵³ Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyin b. Alî b. Ebî Tâlib, Şiîler onun Halife Hişâm b. Abdülmelik tarafından zehirlendiğini öne sürer. Zeynelâbidîn, daha sonra teşekkül eden İmâmî-İsnâaşerî Şîası'nca imamların dördüncüsü kabul edilmektedir. Yine onun soyundan On iki imamın beşincisi Muhammed el-Bâkır gelmektedir. Kılavuz, Ahmet Saim, "Zeynelâbidîn", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 44: 365, Ankara: TDV Yayınları, 2003.

⁵⁴ Herbert, *Some Yeares Travels*, 284.

⁵⁵ Herbert, *Some Yeares Travels*, 269, 285.

⁵⁶ Herbert, *Some Yeares Travels*, 285.

⁵⁷ Bir başka rivayette Atinalıların Cygales (sığır çobanı) alındığı Burada hilal sembolünün menşeyini eski Romadan alındığı ifade etmiştir. Moscophoros: Antik Yunan'da sığır çobanı, Martiall and pancirollus, Lunati caleci, Lunati musqnam pellis ve Statis (Herbert, *Some Yeares Travels*, s. 228), bkz. Şefik Can, *Klasik Yunan Mitolojisi*, 1. Baskı (İstanbul: İnkılap ve Aka Kitapevleri, 1970), 78.

⁵⁸ Bkz. Tolan, John, *Saracens: Islam in the Medieval European imagination*, (New York: Columbia University Press 2002), 38, 46.

kavramının tanımı hususunda sadece Huncî'de (ö. 927/1521) bilgi bulunmaktadır. Şeyh Haydar Anadolu'daki faaliyetleri sırasında orada meskûn bulunan buzağıya tapanların (calf worshipper), desteğini aldığından bahsetmiştir.⁵⁹ Şeyh Haydar, izlemiş olduğu politik hareketi için her kesimden ve kültürden kitleleri kendi safına çekmeyi bilmiştir. Ancak Şeyh Cüneyd'in yorumları hem dinî, hem de kültürel alanda değişimlere sebep oldu. O, İslâmiyetin sembolü olan hilal yerine başında doğan güneş olan aslanı (Lyon Couchant Sol) tercih etmişti. Bu akımla birlikte Moğollar ve Hindistan prensleri de göğüslerinde birtakım nişanlar icat etmişlerdi.⁶⁰ Yazar, bu bölümde Farslıların askeri kıyafetlerini anlatırken etnografik unsurlardan yola çıkarak Kızılbaşlık kavramı ile İslâm'ın sembolü sayılan hilal olgusunun Şeyh Cüneyd ile kırılmaya uğradığını, dolayısıyla da İslâmi değerlerde değişime gidildiğini vurgulamıştır. İslâm kültüründe yeri olmayan bir takım yeni âdetler ve kurallar ortaya koyulmuştu. Herbert, İslâmiyeti ele alırken Hz. Ali ve etrafında oluşturulan kültür sistemine de dikkat çekmiştir. Hz. Ali'nin şanı, üstünlüğü, mükemmelliği en yüce olandır. Amber, gül, çiçekler ve güzel kokular Hz. Ali'nin sembolüdür. Çünkü Hz. Ali, Tanrı'nın yeryüzünde yaşayan bedeni ve en sevilen oğludur.⁶¹ Herbert, Hz. Ali algısını anlatırken Hristiyanlıktaki Hz. İsa'yı anımsatan ifadeler kullanmıştır.

3. Kutsal Günler ve Olaylar

Hz. Ali'nin şahsı etrafında oluşan bu kültürden sonra yine İslâm'da yer almayan başka anma ve bayram günleri icat edilmiştir. Herbert, ziyareti sırasında duyduğu ve görebildiği bu tören ve adetleri sıralamış, ancak sadece bazılarının açıklamasını yapabilmiştir. Bu sebeple saptayabildiklerimizi dipnotlarda açıklamaya çalıştık. Nakledilen bayram ve anma günlerini ve o günkü tasvirlerini oldukça ayrıntılı şekilde yapmıştır. Ancak nakletmiş olduğu tören ve bayramların varlığını ve gerçekliğini ispatlama hususunda elimizde yeterli kaynak bulunmamaktadır. Bu durum dezavantaj olarak karşımıza çıkmaktadır. Sadece birkaç tanesinin Nusayrîlerin kutsal günlerinde, net olmamakla birlikte, bazı kalıntı ve izler olarak yaşadığı gözlemlenmiştir. Herbert'e kutsal günleri ve olayları şunlardır; Ebu Hüseyin, Nevruz, İmâmî, Gâdir Bayramı (Caddyer Ali)⁶², İyd Onfant, Erbaîn (Auwpatsian)⁶³, The Sophyan (Sûfiler), The Daffadillies Roses (Nergis çiçeği)⁶⁴

⁵⁹ Huncî, Târîh-i Âlem-i Ârâ, 53. John E. Wood, Huncî'nin tahkikatta Samaritan olarak ifade etmiştir; "Derken Samirî onlara ateşe atılan süs eşyalarından ses çıkaran bir buzağı maketi yapıp yandaşlarıyla birlikte; Sizin ve Musa'nın Tanrı'sı budur. Musa bunu unuttu." (Taha Suresi 20/88).

⁶⁰ Herbert, *Some Yeares Travels*, 227.

⁶¹ Animata dei imago in terris and the best beloved son of love.

⁶² Şiîlerin inancına göre İslam peygamberi, Ali bin Ebu Tâlib'i kendisinden sonra gelecek halef tayin etmiştir. Bunun kaynağı olarak Gadir-i Hum'u öne sürerler. Bunu anmak için her sene Zilhicce ayının 18'inde "Gadir-i Hum Bayramı" kutlanır. bkz. Emîni, Abdülhüseyin Ahmed, *Gadir-i Hum: Özetle el-Gadir (fi-Rihabi'l-Gâdir)*, trc. Ali Hüseyini, (Kum: İslami Kültür ve İlişkiler Merkezi Tercüme ve Yayın Müdürlüğü, 1998)

⁶³ Erbaîn (*Kırkıncı Gün*), Şiîlikte hicrî takvime göre Aşure Günü'nden 40 gün sonra gelen Sâfer ayının 20'inci gününe verilen isimdir. Bu günde Muharrem ayının Onuncu günü olan Aşure Günü'nde Kerbelâ'da şehit edilen İmam Hüseyin ve yetmiş bir taraftarının anısını canlı tutmak için anma törenleri de düzenlenmektedir.

olarak sıraladıktan sonra bazılarını açıklamaya koyulur: Bunlardan en önde geleni Hz. Osman'ın yeğeni olan Şam Valisi Muaviye'nin oğlu Yezid tarafından katledilen Hz. Ali'nin oğullarından Hz. Hüseyin ve onbir çocuğu anısına yapılan anma törenleridir. Bir başkası da Şeyh Cüneyd tarafından başlatılan, Şeyh Haydar tarafından sürdürülen, Şah İsmail tarafından da emredilen ve Ümeyye Oğulları'na karşı elde edilen zaferin kutlamasıdır. Çünkü Ümeyyeoğulları, Hz. Ali ve Ehli Beyt'in soyunu kazıdıklarını düşünmelerine rağmen başarılı olamamışlardır. Çünkü Şah İsmail hakkında ilahi takdir henüz gerçekleşmemiş, yani doğmamıştı. Ancak Erdebil Şeyhi sülûlîk şân ve şerefini yeniden yükseltmek adına bu tarihi olayda suçu Türklerin üstüne atmayı tercih ederek, diğer üç halifeye beddua etmeyi de başlatmıştı. Bu kötümeye Hz. Muhammed'i destekleyen diğer âlimleri ve şahısları da dâhil etmiştir. Şeyh Cüneyd, siyasî mücadelesine meşruiyet kazandırmak maksadıyla zaman ve mekân kaydırması yaparak kendi itibarlarını yükseltmek gayesi izlemiştir.

Herbert, Fars ziyareti sırasında şahit olduğu anma törenlerinin icrasına dair de ayrıntılı bilgiler vermiştir. Herkesin ortak kanaatinde, Hz. Hüseyin Kûfe'de haince Muaviye tarafından öldürülmüştü.⁶⁵ İnsanlar, Muaviye'yi temsil eden kukla yapmışlardı. Kuklanın içi samanla doldurulmuş ve yüzü de siyaha boyanmıştır. Olayların üzerinden bin yıllık bir süre geçmesine rağmen, kuklanın burnu bir kargı ile delinmiş ve deforme edilmiştir. Bu aşağılık kuklayı (caitiffe), binlerce insan şehirde ve caddelerde yeteri kadar dolaştırdıktan sonra, Kadı dokunaklı bir konuşma yapar ve Hz. Ali adına kalabalığa bu haini yakalamalarını emreder. Çünkü Muaviye, Hz. Hüseyin ve oğullarını köle yapmıştır. Her iyi insan ona zulüm edene ve yardım edene lanet eder. Topluluk coşku ve heyecan içinde bir kahramanlık şarkısı (epicinia) söyler. Biteviye bir yaygara halinde “-Yâ Alî” sesleri devam ederken, başka bir yerde barut patlaması eşlik eder. Böylece bu öfke Muaviye'ye yansıtılır. Dumanlı gürültüyle cenaze töreni, Hz. Hüseyin'in artık huzur içinde uyumasıyla sona erer. Bu törene katılan her Farslı akşam evine neşe ve huzurla döner, sonra bunu övgüyle birbirlerine anlatırlar. Bir diğer önemli Festival ise “Kaddir Ali”dir. Hz. Ali'nin Mekke'nin diğer üç halifesine karşı elde etmiş olduğu zaferin sevincini ve cenneti müjdelere, katılımcılar mırıldanarak ilahiler söylerler, büyük ihsan sahibi olarak ona saygılarını sunarlar. Yine gözlemlerinde İyd-ı Hüseyin (The Iedt Ousent), töreninden bahseder. Herbert, bu törenin menşeinin Kabbala⁶⁶ olduğunu ifade eder. Çünkü Hz. Hüseyin, dokuz gün boyunca çölde kaybolmuş, Bu süreçte saç ve sakal perişan, kederli bir halde bulunmuştur. Onun anısına insanlar sürekli olarak “-Yâ Hüseyin Yâ Hüseyin” diye

⁶⁴ Daffalidis: Latince Nergis çiçeğinin ismidir. Herhangi bir kaynakta bu bilgi bulunmamakla birlikte yaptığımız araştırmalarda İmam Mehdi'nin annesinin en meşhur ismi Nergis'tir. Buna nisbetle bu bayramın kutlandığını düşünmekteyiz. Aynı şekilde Susen, Saygel, Hadise, Hâkime, Melike, Reyhâne ve Hamt vb. çiçek isimleri Mehdi'nin annesine bu isimleri kullanılagelmiştir. 15 Şaban, 29 Ağustos, İmam Mehdi'nin doğum günü olarak kutlanmaktadır.

⁶⁵ Hz. Hüseyin şehit edildiği Kerbelâ hadisesi Muaviye'nin oğlu Yezid döneminde meydana gelmiştir.

⁶⁶ Bkz. Laitman, Michael, *A Glimpse of Light: The Basics of the Wisdom of Kabbalah*, (Foreword), (Leiden, Laitman Kabbalah Publishers Press, 2013), 11.

bağırırlandı, hatta sesleri artık hiç çıkmayacak hale geliyordu. Onuncu güne gelindiğinde onlar Hz. Hüseyin'in bedenini buldular, tıpkı Yunan mitolojisindeki Adonis gibi büyük gürültü ve yaygara içinde onu mezarına getirdiler ve gelecekte, tekrar mezardan çıkarmak üzere sessizce mezarına koydular. Sonra kutsal bağlılıklarına eşlik etmesi için zorlarlar. Herbert, gördükleri bu adetlerin Hristiyanlıktan devşirilmiş olduğu izlenimlerini vurgulamıştır. Şah İsmâil'in Şîa mezhebini resmen kabul etmesiyle birlikte kitabî kültürün hâkimiyetinin başlamasıyla daha çok şifâhî nitelik gösteren tarikat unsurlarının etkisi yok olmaya yüz tutmuştu. Bundan sonra sert kurallarla belirlenmiş Safevîyye tarikatı yürürlüğe girmiş oldu. Yeni düzenle birlikte gevşek ve kimi zaman bağımsız davranan Anadolu menşeli Kızılbaş Türkmenler uyum sağlayamadıkları sistemden uzaklaştırılarak, yerlerine Acem kökenli kadrolar yerleştirildi. Safevîler en başta kendileri gibi olmayan ve Şîî düşüncesini desteklemeyen tüm tarikatlara, Sünnî eğilimli gruplara karşı acımasız bir politikaya yönelmişlerdi. Bu ortamda Kızılbaş zümrelerin yanında diğer tarikatların da var olma ve güç kazanma gayretleri görülmektedir. Anadolu ve Fars coğrafyalarında her alanda gerilimler yaşanmaktaydı. O, bu gerilimin kimi zaman sebebi veya sonucu olan görüş ayrılıklarından bahsetmiştir.

Herbert, İslam tarihinde bir diğer ihtilaflı konu olan Hz. Osman'ın ölümü hakkında Hasan el-Basrî'nin yorumlarını ele almıştır.⁶⁷ Bu iki hususta Farslar muhalif düşünceye sahipti. Bu muhalifler içinde en aktif aktör Hazar kıyılarından Şah İsmail idi. Şah İsmail'in Hz. Muhammed'in gayrimeşru halifelerine meydan okuduğunu ifade etmiştir. Bu düşünce Osmanlı dünyasında irtidât anlamına gelmekteydi. Hatta dönemin Osmanlı Şeyhü'l-İslâmı mâsum bir Fars hakkında hüküm verirken, öyle bir yemin etmişti ki bir Fars'ı öldürmenin, yetmiş Hristiyan'ı öldürmekten evlâ olduğunu nakletmişti.⁶⁸ Bu fetva ile ilgili olarak dönemin Kadısı Molla Nureddin b. Yusuf el-Karaşivî (Sarı Görez), başta olmak üzere defaten dine ve şeriata olan ihlalleri dolayısıyla Şah İsmail ve taraftarları hakkında fetva verdiğini nakleder, ancak aslında Sarı Görez'in fetvası dönemin tüm Osmanlı ulemasının genel görüşünü temsil etmekteydi.⁶⁹

Hoca Saadeddin Efendi (1536), Şah İsmail ile ilgili olarak şu dizeleri kalem almıştır:

"Dostların toplayıp da başın çekti

Babasın kanın eleyince dâva

Acem ülkesini bürüdü kavga

Hem katliam edip eyledi yağma

Yanardı o yöre nereye varsa

Müridi ne de dostları sayılırdı

⁶⁷ Herbert, *Some Yeares Travels*, Kur'an'da Bölünme (Schisme in the Alcoran), 268.

⁶⁸ Herbert, *Some Yeares Travels*, 269.

⁶⁹ Repp, A.C., *The Mufti of Istanbul: a Study of Development of the Ottoman Learned Hierarchy*, (London: Ithaka Press, 1986), 218-9.

Aldı varlığın bulduğun kıldı
 Genç yaşlı demedi kılıçtan geçirdi
 Kadınları çocukları bile ezdi
 Şîa töresin yaydı geliştirdi
 Müslümanların tepeledi bitirdi
 Bilgeler bile ölümden kurtulamadı
 Haram eyledi âleme rahatı
 Değersiz kıldı şeri'at töresin
 Epeyce zarar gördü İslâm dinî
 Anı kim ortak eder sırlarını
 Geniş meşrebiyle bağlar katına
 Bir kez fesatlık damarı
 Kabz da bu fitnenin oldu tarihi"⁷⁰ ifadesiyle dönemin genel manzarasını yansıtmıştır.

Sonuç

Herbert, Şah Abbas (ö.1628) dönemine ve geçmişe ait önemli bilgiler sunarken önemli değerlendirmelerde bulunmuştur. Erdebil hareketi başlangıcından itibaren ortaya çıkan isimlendirmeleri de nakletmiştir: Şuubîyye, Etnizeria (milliyetçilik), Acemiyye, Şah İsmâiliyye, Şeyh Haydâriyye, Horasâniyye gibi. Şuûbiyye ile ilgili olarak Ali Şeriati, Erdebil hareketini İslâm nübüvveti ile Sasani saltanatından oluşan bir Şuûbî Şiilik olarak tanımlamıştır. Herbert, Şah İsmail'in hareketini el-Mütenebbî'ye⁷¹ benzetmektedir. Tüm bunlara rağmen Herbert, Şah İsmail'in hareketini sebep ve sonuç olarak standart bir devrim olarak görmektedir. Çünkü "Şuûbiyye" hareketi Şah İsmail devrimi sırasında oldukça dinamik bir ideoloji görevi yapmaktayken, devrim sona erdiğinde, dünya tarihinde benzerleri gibi Şah İsmail'in bunu kaldırıp yerine daha kalıcı sisteme yöneldiği görülmüştür.⁷²

⁷⁰ Hoca Saadedîn Efendi, *Tâcü't-Tevârîh sadeleştiren*, İsmet Parmaksızoğlu, (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1979), 3: 344-345.

⁷¹ Bkz. Ali Şeriati, *Ali Şiâsi Safevî Şiâsi*, trc. Feyzullah Artinli, 2. Baskı (İstanbul: Yöneliş Yayınları,1990), 106-107. Herbert, Şah İsmail'in hareketini el-Mütenebbî'ye benzetmektedir. Ebü't-Tayyib Ahmed b. el-Hüseyn b. el-Hasen b. Abdissamed el-Cu'fi el-Kindî el-Mütenebbî (ö. 354/965), Mütenebbî bedeviler arasında büyük bir nüfuz kazandı. Mütenebbî (peygamberlik taslayan, geleceği haber veren) bu lakabı almıştır. Bu dönemde isyan çıkaranlara genellikle isnat edilen nebîlik iddiası suçlamasıyla 322 (934) yılı sonlarına doğru yakalanarak Humus'ta hapse atıldı. Karmafilîğin isyan, şiddet ve sertlik yanlısı ilkelerinden yararlanmış olduğu şeklinde yorumlandı. Başlangıçta başarılı gibi görünen birkaç teşebbüsün ardından Mütenebbî yenilgiye uğradı. İhşîdîler'in Humus valisi Lü'lü' tarafından hapse atıldı. Durmuş, İsmail, "el-Mütenebbî" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 32: 196, Ankara: TDV Yayınları, 2003.

⁷² Savory, Roger, *Studies on the History of Safawid Iran, the Emergence of the Persian State under the Safawid*, (London: Variourum Reprints, 1987), 7:26.

Herbert, Acem veya Acemiyye⁷³ tanımlamaları için Türk din âlimlerinin Şeyh Cüneyd'in başarısını kıskanmaları ve ortaya attığı dinî doktrini sebebiyle bu ismi yakıştırdıklarını nakleder.

Herbert, Erdebil hareketinin genel karakterini ve dönüşümünü ayrıntılı bir biçimde gözlemlemiştir. Hareketin dinî tezahür altında gelişen ve siyasî bir hâl olarak devlet olmaya giden sürecini nakletmiştir. Bu alanda modern dönem alan uzmanlarından olan Savory'nin de ondan etkilendiği izlenmiştir. Araştırmacı Maclean, Herbert'in algısında John Denham'ın (ö.1669) *The Sophy*,⁷⁴ isimli eserinin etkisi olduğunu düşünmektedir.⁷⁵ Modern dönem araştırmacılarından Chew (ö.1965), Şî-Hıristiyan ilişkilerinde Hz. Hüseyin kültürünün en yakın nokta olduğunu, ancak sürpriz bir şekilde Geoffrey Duckett⁷⁶ ve arkadaşlarının Hz. İsa ile Hz. Hüseyin arasındaki benzerliğe analogi yapmayı akıl edemediklerini ifade etmiştir. O, Kerbelâ mâtemi ile Ortaçağ Avrupa'sındaki "Liturgi Drama"⁷⁷ arasında analogi yapılabileceğini düşünmektedir.⁷⁸ Chew, Şîa kültüründe önemli yere sahip olan Hz. Hüseyin'in mâtemini Hz. İsa'nın çarmıh inancına benzeterek Şîilerin, Sünnîlere göre Hristiyanlara daha yakın olabileceğini savunmuştur.

Herbert, Şeyh Cüneyd'in hareketini İslâm'a alternatif hatta reformist bir tavır olarak yorumlamıştır. Bu hareketi İslâm'ın ana bünyesi karşısında muhalif, özgürlükçü, yenilikçi bir tutum olarak görmektedir. Şah İsmail hareketinin reformist olarak algılanması tutumu Batılıların genel eğilimi olmuştur. İslâm'ın ana bütünü dışında muhalif, azınlık teşkil eden fikirleri öne çıkartarak, İslâm'ın temel sistematığına alternatif kurma çabası bir kez daha kendini göstermiştir. Özellikle de Hristiyanlık ile Şîa arasında yakınlaşmayı hedefleyen; Hz. Ali'yi tasvir ederken, Hz. İsa'ya, Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'daki şehâdeti ile Hz.İsa'ya atfedilen çarmıh hadisesini çağrıştıracak ifadelerin tercih ettiği görülmüştür. İngilizler siyasî ve ticarî ilişkilerin geliştirilmesi için dinî boyutta Sünnî ekole karşı alternatif olarak Şîiliği tercih etmiş ve ideolojik bağlamda ortak fikir platformları inşa etme yolunu benimsemiştir.

⁷³ Bk. Arslan, Ali, Osmanlılar 'da Coğrafi Terim Olarak "Acem" Kelimesinin Mânâsı ve Osmanlı-Türkistan Bağlantısındaki Önemi (XV-XVIII. Yüzyıllar)", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, VIII, Ankara 1997, 83-87.

⁷⁴ Denham John, *The Sophy A Tragedy*, (London: Hakluyt Society, 1641), 157-236.

Bu eserde başlıca karakterler şunlardır: Abbas (Pers Kralı), Prens Mirza, eşi prenses Erythea, Ali (kralın dostu), Mervan(Ali'nin sırdaşı); Abdal ve Murat (Prens'in iki önemli vezir dostu); Halife, Süleyman (aptal saray mensubu); Sofi (Prens'in oğlu ve şimdiki Pers kralı); Fatma (kızı), İki Barbar Türk, Kaptanlar ve İki kadın, doktor ve işkenceci karakterlerinden oluşmaktadır. Eser Beş sahneden oluşmaktadır. Olayın geçtiği yer Fars ülkesidir.

⁷⁵ Maclean - Matar, *Britain and the İslâmic World, 1558-1713*, 191.

⁷⁶ Jenkinson, Anthony, *Early Voyages And Travels To Russia And Persia*, 423.

⁷⁷ Liturgi: Hristiyan Komünyon inanaşa göre, Hz. İsa'nın Son Akşam Yemeğinde ekme ve şarabı kendi bedeni ve kanı olarak havarilerine sunuşunu anmak amacıyla düzenlenen ve Evkaristiya olarak da bilinen ayin âdeti ile ilgili dua yakarış ve münacata verilen ad ve bu konu etrafında oluşturulan kültüre verilen addır. bkz. Browning Robert, *The Sacraments İn Religious Education And Liturgy*, (Birmingham: Religious Education Press, 1985), 46.

⁷⁸ Chew, Samuel, *The Crescent and The Rose, İslâm and England during the Renaissance*, 28.

Kaynakça

- Brentjes, Sonja. *Travellers from Europe in the Ottoman and Safavid Empires 16th-17th Centuries: Seeking, Transforming, Discarding Knowledge*. 2010.
- Brummett, Palmira. *Keşifler çağında Osmanlı Denizgücü ve Doğu Akdeniz'de Diploması*. trc. Nazlı Pişkin. İstanbul: Timaş Yayınları, 1993.
- Carthright, John. *The Preacher's Travels The True Journal To The Confines Of The East Indies, Through The Great Contries Of Syria, Mesopotamia, Media, Hyrcania And Parthia 1611*. London: Thomas Osborne of Gray's Inn, 1895.
- Chew, Samuel. *The Crescent and The Rose İslâm and England during the Renaissance*, New York: Oxford University Press, 1937.
- Denham John. *The Sophy A Tragedy*. London: Hakluyt Society, 1641.
- Herbert, Thomas. *Some Yeares Travels in Afric Asia, Especially Describing the Famous Empires of Persia and Industant as also Divers other Kingdoms In the Oriental Indies*. London: Blome and R. Bishop, 1638.
- Hyde, Thomas. *Veterum Persarum et Parthorum et Medorum Religionis Historia*. 2. Baskı, Oxonii: Typographeo Clarendoniano, 1760.
- Huncî, Fazlullah b. Rûzbihân. *Târîh-i Âlem-i Ârâ-yı Eminî*. tsh. John E. Woods, trc. Vladimir Minorsky. London: The Royal Asiatic Society, 1992.
- Ghatta, Javad. "By Mortus Ali and Our Persia Gods: Multiple Persian Identities in Tamburlaine and The Travel of the Three English Brothers". *Issues in Review* 235 Renaissance: Alexander the Great and Early Modern Classicism from the British Isles to the Malay Archipelago, *Comparative Literature* 58 (2006).
- Hoca Saadedîn Efendi. *Tâcü't-Tevârîh*. Sad. İsmet Parmaksızoğlu. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1979.
- Hinz, Walther. *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*. XV. Yüzyılda İran'ın Millî Bir Devlet Hâline Yükselişi. trc. Tefvik Bıyıkoğlu. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1948.
- İskender Bey Münşî. *Târîh-i Âlem Arâ-yı Abbâsî, (History of Shah Abbas the Great/ Eskandar Beg Monshi*. translated by Roger M. Savory. Newyork: Bibliotheca Iranica, 1986.
- Jenkinson, Anthony. *Early Voyages And Travels To Russia And Persia By Anthony Jenkinson And Other Englishmen, With Some Account Of The First İntercourse Of The English With Russia And Central Asia By Way Of The Caspian Sea*. Ed. Morgan, Delmar, C. Coote. Newyork: Burt Franklin Publisher, 2007.
- Laitman, Michael. *A Glimpse of Light: The Basics of the Wisdom of Kabbalah*. Leiden: Laitman Kabbalah Publishers Press, 2013.
- Maclean, Gerald. *The Rise of Oriental Travel, English Visitors to the Ottoman Empire (1580-1720)*. Hampshire: Palgrave Macmillan, 2006.

- Maclean Gerald - Matar Nabil. *Britain and the İslamic World 1558-1713*. Oxford: University Press, 2011.
- Mazoi, Michael. *The Origins of The Safavids, Si'ism, Sufism, and the Gulât*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1972.
- Müneccimbaşı, Derviş Ahmed Efendi. *Sahayifü'l-Ahbar fî Vekayi'i'l-A'sâr*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1285.
- Oruç Bey Bayat/İranlı Don Juan. *İlişkiler; Bir Şiî/ Katolik Oruç Bey Bayat (1560-1604)*. hzl.Tufan Gündüz. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014.
- Repp, A.C. *The Mufti of Istanbul, a Study of Development of the Ottoman Learned Hierarchy*. London: Ithaka Press, 1986.
- Rumlu Hasan. *Ahsenü't-Tevârih (Şah İsmail Tarihi)*. çevr. Cevat Cevan. Ankara: Ardıç Yayınları, 2004.
- Savory, Roger. *Iran under the Safavids*. Cambridge: Cambridge University, 1980.
- Savory, Roger. *Studies On The History Of Safawid İran, The Sherley Myth*. London: Variourum Reprints, 1987.
- Savory, Roger. *Studies on the History of Safawid Iran, the Emergence of the Persian State under the Safavid*. London: Variourum Reprints, 1987.
- Şeriati, Ali. *Ali Şîası Safevî Şîası*. trc. Feyzullah Artinli. İstanbul: Yöneliş Yayınları,1990.
- Yörükân, Yusuf Ziya. *Anadolu'da Alevîler ve Tahtacılar*. haz. Turhan Yörükân. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.